

UNIVERSITATEA „BABEȘ BOLYAI”
CLUJ-NAPOCA
FACULTATEA DE ISTORIE ȘI FILOSOFIE
ȘCOALA DOCTORALĂ DE FILOSOFIE

REZUMAT

EXPERIENȚA LIMBAJULUI ȘI A TĂCERII ÎN OPERA LUI GIORGIO AGAMBEN

Conducător de doctorat:
Prof. Univ. Dr. VIRGIL CIOMOȘ

Student doctorand:
ADRIANA BUN

Cuprins

Introducere	3
I. Negativitate și origine a limbajului	14
I.1 Ființa-întru-moarte. Apelul Conștiinței.....	14
I.2 Voce și negativitate. Hegel și misterele eleusiene.....	30
I.3 Apelurile Spiritului și ritmul melodiei limbii materne	51
Concluzii.....	57
II. Răscumpărarea limbajului și experiența	60
II.1. Infancy și experimentul linguae.....	60
II.2. Lalangue și corpul ca limbaj.....	76
II.3 A citi ceea ce nu a fost scris niciodată	82
Concluzii.....	92
III. Experiență și artă	95
III.1 Între transmisiune și meta-phora	95
III.2 O arheologie a lucrării de artă	104
III.3 Două modalități de abordare. Critica Esteticii.....	107
III.4 Ritmul.....	113
III.5 Experiența uimirii.....	117
III.6 Muzica și Da-ul absolut.....	127
Concluzii.....	139
IV. Temporalitatea experienței	144
IV.1 Temporalitatea mesianică.....	147
IV.2 Ogdoada	171
Concluzii.....	186
Concluzii finale	189
Bibliografie	194

În scrierile lui Giorgio Agamben, problema limbajului este una centrală. Relevanța acestei problematice depășește granițele filosofiei. În ceea ce privește teza de doctorat, am făcut, așadar, câteva trimiteri la psihanaliza plecând de la opera lui Agamben.

Acesta susține că este nevoie de o regândire și de o reluare a experienței limbajului, experiența pe care o va numi *experimentul linguae*, care va avea consecințe inclusiv asupra modului în care gândim arta și în care avem experiența ei.

În lucrarea de față, structurată în patru capitole, alături de tema limbajului și pentru clarificarea acesteia, am reluat mai întâi problema negativității, tema sensibilă, inadecvat abordată de metafizica occidentală, după Agamben. Un alt capitol este dedicat artei și experienței sale, iar capitolul final tratează despre temporalitatea acestei experiențe, temporalitate pe care Agamben o asociază celei mesianice.

Altfel spus, intrarea în limbaj, sau întruparea Logosului, poate fi interpretată drept o punere pe cale în care ceva uimitor, sau straniu, în măsura în care straniul trimite la figura străinului, iar aici ne amintim de episodul drumului spre Emaus, și se poate da. Ceea ce și se oferă poate fi văzut drept un dar, sub rezerva faptului că un dar presupune un fel de responsabilitate asumată liber, cum este porunca de a-ți urma vocația la Pavel, sau de a-ți urma dorința, amintindu-l aici pe Lacan.

Această cale pe care ne-o putem imagina și drept axul cronologic al timpului, presupune o temporalitate care se subîntinde acesteia, putem aici să asemănăm această subîntindere cu modul în care *infancy* se subîntinde limbajului, era acolo la început, însă îl urmează în continuare, sau a ritmului din opera de artă, iar aceste experiențe cum sunt *experimentum linguae* sau uimirea provocată de artă ne trimit la această zonă atemporală, contemporană și prezentă pe care Agamben o numește temporalitate mesianică.

Așadar, re-capitulând cele spuse anterior putem spune că teza și metodologia se suprapun într-o oarecare măsură, dacă avem în vedere sensul prim al lui *met'hodos*, înaintare pe cale și

împreună cu ea.¹ În continuare voi face o expunere a conținutului fiecăruia dintre cele patru capitole.

În paralel cu dezvoltarea acestor teme de către Agamben, am punctat și perspectiva psihanalitică prin prisma a doi autori contemporani, Colette Soler și Alain Didier-Weill.

În continuare, voi prezenta pe scurt conținutul fiecărui capitol

În textul *Limbaajul și Moartea. Locul negativității*, Agamben încearcă să clarifice legătura dintre limbaj și moarte și, implicit, problema negativității. Atât tematizarea morții cât și cea a limbajului, în măsura în care deschid umanității locul propriu sălășluirii, revelează și dezvăluie același loc întotdeauna deja impregnat de un fond de negativitate.

Care este sursa negativității? Răspunsul reiese din analitica termenului de *Dasein* la Heidegger, unde *Da* introduce negativitatea *Dasein*-ul însuși ca ființa întru moarte, înțelesă ca cea mai autentică posibilitate a sa. În ceea ce-l privește pe Hegel, Agamben găsește sursa negativității în pronumele *Diese* din *Fenomenologia Spiritului*. *Da* și *Diese* nu reușesc să exprime sensul pe care vorbitorul îl dorește pentru că nu indică obiectul sensibil la care se referă ci indică doar universalul. De ne-spusul, inefabilul, este adăpostit în limbaj, ceea ce este de ne-spus în limbaj nu este nimic altceva decât sensul ultim, care rămâne în mod necesar nespus în fiecare spunere; acest ne-spus este la Hegel un negativ și un universal. Misterul universalului nu este adăpostit și protejat de tăcere printr-un fel de lipsă a vorbirii ci mai degrabă este elementul intern de ne-spus al limbajului și al vorbirii. În poemul “Eleusis”, scris de Hegel în 1796, inefabilul este păzit de tăcere.

Agamben clarifică legătura dintre limbaj și moarte prin una și aceeași Voce. Să ai experiența morții ca moarte înseamnă să experimentezi retragerea vocii și apariția unei alte Voci care constituie fundamentul negativ original al cuvântului uman. Să experimentezi vocea semnifică faptul de a deveni capabil de o altă moarte, nu de simplu deces, ci de posibilitatea cea mai proprie și insurmontabilă, posibilitatea propriei libertăți.

Soluția pe care Agamben o oferă pentru depășirea negativității este dată prin intermediul a ceea ce poate fi exprimat în limba engleză prin *infancy*. Cât privește psihanaliza, Alain Didier-

1 Scrima, Andre, *Timpul rugului aprins: maestrul spiritual în tradiția răsăriteană*, editura Humanitas, Buc., 2010, p. 29 “Nu aspectul discursiv primează, nu concatenarea conceptuală, nu expunerea sintactică a unei ideții, ci înscrierea, în cuvânt a unui traseu. Dincolo de aspectul fonetic și de sensul logic, cuvintele alcătuiesc în textura lor o configurație de trepte...”

Weill vorbește despre o insistență a spiritului care se scandează în trei timpi pentru ca subiectul să ajungă la vorbire. Didier-Weill vorbește despre existența a trei supraeuri: unul arhaic, un altul cu rol de cenzor, și un al treilea supraeu care renunța la injoncțiune pentru o întrebare care chestionează subiectul cu privire la insistența sa. Ulterior, destinul discursului va fi hotărât de alegerea pe care subiectul o va face între ceea ce îl împinge să vorbească și ceea ce îl ține tăcut.

Ceea ce dezrădăcinează infantul de realul lipsit de formă și atemporal nu este gramatica sau limba efectiv vorbită ci ritmul pur al muzicii vocii materne. Datorită acestui ritm el este sustras din determinismul pur al realului și i se fac cunoscute originile a trei dimensiuni viitoare : ne-mai-auzitul, invizibilul și imaterialul. Didier-Weill sugerează că pornind de la acest ritm se va dezvolta discursul, vorbirea. Astfel, prin această dimensiune a ritmului provenită din muzicalitatea vocii materne, vom putea face trecerea către ceea ce Agamben numește prin *infancy*, iar psihanaliza, prin *lalangue*.

Solutia anticipată *a propos* de tema negativității va fi dezvoltată de Agamben în textul dedicat noțiunii de *infancy*, care implică, de fapt, problema experienței. La început, el deplange lipsa experienței din viața de zi cu zi a omului. Eseul *Infancy and History* își propune să pregătească terenul susținând de la început că orice formulare a problemei experienței trimite la problema limbajului, dat fiind că în acesta își are locul și originea subiectul. În relația dintre limbaj și experiență este plasat și conceptul de *infancy*.

Constituirea subiectului în și prin limbaj revine la un fel de expropriere a experienței lipsite de cuvinte. O experiența primară, departe de a fi subiectivă, este doar ceea ce în fiinta umana vine înaintea subiectului, adică înaintea limbajului. O experiența lipsită de cuvinte, adică o stare infantilă. Teoria experienței devine astfel o teorie a infantilului. Nu este vorba despre ceva care precede limbajul din punct de vedere cronologic pentru ca mai apoi să se retragă pentru a face loc apariției vorbirii, nu este un paradis pe care într-un anumit moment l-am părăsit pentru a vorbi. Infantilul coexista la originile sale cu limbajul. El însuși este constituit prin apropierea sa de limbaj în fiecare instanță pentru a produce individul ca subiect. Problema originii limbajului presupune dubla sa realitate de *langue* și *parole*. Ajungând în punctul în care individul uman există desi limbajul încă nu, putem întâlni această experiență pură, lipsită de cuvinte, un infantil uman, desi independent de limbajul vorbit.

Singurul conținut al *experimentum*-ului este acela că există limbaj. În versiunea lui Wittgenstein, această experiență este una a uimirii în fața existenței lumii, lumea este

experimentă ca miracol, expresia potrivită în limbaj pentru miracolul existenței lumii, este existența limbajului însuși, faptul că limbajul există. În măsura în care evocă discursul care este transmis înainte de structura sintactică a limbajului, semnificația noțiunii psihanalitice de *lalangue* se suprapune cu aceea a noțiunii de *infancy*.

Lalangue provine din *lalare*, actul de a cânta *la, la* copiilor pentru a-i trimite la somn. Termenul mai desemnează și găngureala copilului care încă nu vorbește dar care scoate sunete și reacționează atunci când i se vorbește. Lalarea (găngureala) este sunetul separat de sens, însă nu și separat de starea de satisfacție a copilului. *Lalangue* evocă discursul care este transmis înainte de limbajul structurat sintactic, el este limba maternă în sine, primul lucru auzit în paralel cu primele forme de îngrijire corporală. *Lalangue* are o funcție translingvistică și nu trebuie să fie confundat cu multiplicitatea diverselor limbi.

Experiența primară despre care vorbește Giorgio Agamben în *Infancy and History*, este o experiență care nu e subiectivă, este o experiență a ceea ce este în ființa umană înainte ca ea să devină subiect și implicit înainte de a deveni o ființă vorbitoare, este o experiență lipsită de cuvinte. Ceea ce Agamben urmărește să descrie prin experiență și prin *infancy* pare să fie ceea ce psihanaliza urmărește și ea, și anume o apropiere de real, de ceea ce nu mai poate fi descifrat. O teorie a experienței este o teorie a lui *infancy*. Dacă înlocuim cu ceea ce spune Colette Soler că se vrea a se exprima prin infantil, atunci putem spune că o teorie a experienței este o teorie a Realului, a lui *lalangue*.

În eseurile reunite în volumul *Potențialități*, Agamben urmărește un moment mesianic al gândirii în care experiența limbajului și a tradiției se întrepătrund. În acest moment mesianic al gândirii, trecutul este salvat fiind transformat în ceea ce nu a fost niciodată, în a fi citit că ceva care nu a fost scris niciodată. Ceea ce nu a fost scris niciodată este faptul că exista limbaj și faptul de a aduce în lumina lucrul însuși care face ca totul să fie exprimabil. Experiențele care depășesc limitele limbajului și presupun originea acestuia trimit tocmai la acest nivel. Lumea este experimentată ca miracol, poezia este posibilă, muzica trimite la o experiență care cere un *Da* absolut și presupune o altă percepție a temporalității și a spațialității. Limbajul nu mai are un conținut ci mai degrabă o muzicalitate, iar în loc să fie scris, este în mod fericit celebrat.

Între ceea ce privește structura limbajului și aceea a artei precum și experiența în cadrul celor două, se poate observa o tramă comună. Agamben propune o depășire a unei estetici care ne blochează accesul la opera de artă, propunând în schimb o experiență care trimite la însuși

ritmul operei, care deschide accesul și percepția unei alte temporalități. Destructia esteticii clasice se impune și pentru ca într-un moment ulterior să poată fi pus în chestiune adevărul ei sens.

În *Omul fără conținut*, Agamben trasează niște limite foarte clare între două tipuri de abordare pe care le vedem schițate de Nietzsche, prin contrast cu Kant. Intr-adevar, în loc să adopte perspectiva artistului, Kant se pune pe poziția spectatorului. El îl introduce pe acesta din urmă în conceptul de frumos, arta oferind plăcere fără un interes anume, una gratuită.

Un alt cuplu de termeni antagonici care relevă de aceeași diferență este cuplul retoric-teroare, în varianta teroriști-retoricieni. Retoricienii, spune Agamben, sunt cei care dizolvă întregul sens în formă și fac din aceasta singurul scop al literaturii, teroriștii, în schimb, refuză să se conformeze acestei legi și urmăresc visul opus al limbajului, acela de a fi doar sens, acela a unui gând în a cărei flăcări semnul este consumat, iar scriitorul este pus față în față cu Absolutul.

Ritmul, concept cheie în ceea ce privește arta, reprezintă structura originală a operei de artă, definiție preluată de către Agamben de la Hölderlin. Ritmul nu este o structură, el este mai degrabă principiul prezenței care deschide și menține opera de artă în locul său original, el face ca opera de artă să fie ceea ce este. De asemenea, ritmul este cel care introduce în fluxul etern al timpului o anume tăietură, o oprire, caz în care percepem o suspendare a timpului. Ne simțim brusc aruncați într-o altă dimensiune temporală, o dimensiune atemporală în timp. Această întrerupere în curgerea timpului este ceea ce ne revelează modul prezenței proprii lucrării de artă.

Puterea muzicii se datorează comemorării acestui timp primordial, în care subiectul, înainte de a intra în limbaj, primește acel ceva care ulterior va germina. Această sămânță originală, consideră Didier-Weill, este ceea ce Lacan a numit « trăsătură unară ». În aceasta din urmă este identificată emergența celui mai simplu element muzical, o notă cântată, notă percepută de către infanți în muzicalitatea din vocea mamei. Subiectul, odată ce aude muzica, este smuls din locul în care se află și începe să danseze, sau să marcheze ritmul acesteia. Noua poziție nu mai este una delimitată spațio-temporal, spațiul pare acum inhabitat de amplitudinea nelimitării. Subiectul comemorează această nelimitare prin dans, el dansează purul exces care este nelimitarea, încheie Didier-Weill. Excesul care nu poate fi acoperit de discurs persistă în muzică, omul poate să își depășească limitele spațio-temporale deoarece dansează pentru ceea ce depășește câmpul semnificativ al discursului.

De-a lungul parcursului tezei, am abordat problema temporalității și aceea a mesianismului, care sunt puse în legătură directă cu limbajul, experiența și arta. În *Timpul care rămâne. Un comentariu al Epistolei către Romani*, Agamben își propune să explicitizeze forma internă a timpului căruia Pavel îi spune « vremea de față », restituindu-l astfel contextului său mesianic. Chronos, timpul profan, durează de la geneză până la momentul evenimentului mesianic, Învierea lui Isus. Odată cu Învierea, timpul se contractă și începe să se sfârșească, acest timp este ceea ce Pavel numește « vremea de față ». Vremea de față durează până la *parousia*, prezența deplină a mesiei, care coincide cu ziua mâniei și sfârșitul timpului, punct în care timpul implodează în celălalt eon.

Timpul mesianic este descris drept acea parte a eonului profan care depășește structuralmente chronos-ul și acea parte a eonului profan care excedă eonul viitor. Pentru a clarifica acest timp, Agamben reia conceptul de timp operativ al lui Guillaume, timpul de care gândirea are nevoie să se sfârșească. El nu este un alt timp care se adaugă celui cronologic ci timpul interior care măsoară defazajul meu față de acesta. Am abordat, de asemenea, din perspectiva lui Andre Scrima, conceptul de ogdoada. A opta zi, ogdoada, nu mai aparține istoriei, Utopia și-a făcut loc în lume, spune el. Duminica nu este un alt tip de sabbat ci ea operează o depășire. Duminica Învierii instaurează un alt fel de sabbat și inaugurează deosebirea dintre lumea aceasta și lumea ce va să vină.

Paștele constituie ogdoada, adică șapte plus unu, însă acest unu nu face parte din șapte, este Ziua Unică, Ziua Întâi a săptămânii. Duminica depășește săptămâna cronologică pentru a institui la finalul acesteia ceva imposibil cronologic, ogdoada. Acest simbol octav, spune Andre Scrima, susține un tip de mișcare interioară care ne conduce de la Duminica Paștelui la Duminica Cincizecimii printr-un fel de dezvoltare lăuntrică. O specie a itineranței este chiar hermeneutica, a face drum împreună cu Duhul mergând în adâncul literei.

În concluzie, după intrarea în limbaj, poate avea loc ceva de felul experiențelor care relevă de limitele acestuia. Cu toate că noțiunile de *infancy*, *lalangue* sau ritm nu se pot suprapune întru totul, putem totuși să spunem că ele dau seama de un nivel de realitate comun și că pot arunca una asupra celeilalte o lumină nouă pentru o mai bună înțelegere.

Bibliografie

Bibliografie principală

Cărți

Agamben, Giorgio, *Language and Death: The Place of Negativity*, traducere de Karen E. Pinkus și Michael Hardt, colecția Theory and History of Literature, vol. 78, Editura University of Minnesota Press, Minneapolis, Oxford, 2006.

Agamben, Giorgio, *Infancy and History. The destruction of Experience*, tradus de Liz Heron, Editura Verso, London New York, 1993.

Agamben, Giorgio, *Potentialities, Collected essays in Philosophy*, editat, tradus și cu o introducere de Daniel Heller-Roazen, Editura Stanford University Press, Stanford, California, 1999

Agamben, Giorgio, *The fire and the tale*, traducere de Lorenzo Chiesa, Editura Stanford University Press, Stanford, California, 2017

Agamben, Giorgio, *Timpul care rămâne, Un comentariu al Epistolei către Romani*, traducere de Alex Cistelean, Editura Tact, Cluj-Napoca, 2009

Agamben, Giorgio, *Creation and Anarchy*, trad. Kotsko Adam, Standford University Press, Standford, California, 2019

Agamben, Giorgio, *The man without content*, trad. Diorgia Albert, Standford University Press, Standford, 1999

Agamben, Giorgio, *Opus Dei: Arheologia oficiului*, trad. Alex Cistelean, edit. Tact, Cluj-Napoca, 2016

Agamben, Giorgio, *Nuditatea*, trad. Anamaria Gebăilă, Editura Humanitas, Buc., 2014

Agamben, Giorgio, *The End of The Poem*, trad. D. Heller-Roazen, Standford University Press, California, 1999.

Agamben, Giorgio, *The Church and the Kingdom*, trad. Leland de la Durantaye, Seagull Books, 2012

Agamben, Giorgio, *Prietenul și alte eseuri*, trad. Vlad Russo, Humanitas, București, 2012.

Agamben, Giorgio, *Stanțe: cuvântul și fantasma în cultura occidentală*, Humanitas Buc. ,

2015.

Agamben, Giorgio, *Starea de excepție*, trad. Alex Cistelean, Idea Desig& Print, Cluj,

2008.

Agamben, Giorgio, *Deschisul: omul și animalul*, trad. Vlad Russo, Humanitas, Buc.,

2016.

Benveniste, Emile, *Probleme de lingvistică generală*, vol. I, Traducere de Lucia Magdalena Dumitru, Editura Universitas, București, 2000.

Benjamin, Walter, *Iluminări*, trad. Ctrinel Pleșu, edit. Idea, Buc., 2002

Didier-weill, Alain, *Un mystere plus lointain que l'inconscient*, Flammarion, colecția Aubier Psychanalyse, Paris, Aubier, 2010

Didier-weill, Alain, *Les trois temps de la loi*, Editura Seuil, 1995

Heidegger, Martin, *Ființă și Timp*, Traducere din germană de Gabriel Liiceanu și Cătălin Cioabă, prefață de Gabriel Liiceanu, Editura Humanitas, București, 2019

Hegel, G.W.F, *Fenomenologia spiritului*, Colecția Cogito, Traducere de Virgil Bogdan, Editura Iri, București, 2000.

Scrima, Andre, *Comentariu integral la Evanghelia după Ioan*, traducere din arabă de Monica Broșteanu, traducere din franceză de Anca Manolescu, Editura Humanitas, București, 2008

Scrima, Andre, *Experiența spirituală și limbajele ei*, volum îngrijit de Anca Manolescu în colaborare cu Radu Bercea, cuvânt înainte de Anca Manolescu, Traducere din franceză și engleză și note de Anca Manolescu, Editura Humanitas, București, 2008

Scrima, Andre, *Biserica liturgică*, volum îngrijit de Anca Manolescu, traducerea din franceză, cuvânt înainte și note de Anca Manolescu, prefață de Mihail Neamțu, Editura Humanitas, București, 2005

Scrima, Andre, *Experiența spirituală și limbajele ei*, volum îngrijit de Anca Manolescu în colaborare cu Radu Bercea, cuvânt înainte de Anca Manolescu, Traducere din franceză și engleză și note de Anca Manolescu, Editura Humanitas, București, 2008

Scrima, Andre, *Timpul rugului aprins: maestrul spiritual în tradiția răsăriteană*, trad. Anca Manolescu, Humanitas, Buc., 2010.

Bibliografie secundară

Agamben, Giorgio, *The Coming Community*, trad. Michael Hardt, University of Minnesota Press, Minneapolis, 2007.

Agamben, Giorgio, *The Highest Poverty: Monastic Rules and Form-of-Life*, trad. Adam Kotsko, Stanford University Press, Stanford, 2013.

Noul Testament, Evanghelia după Matei, 16, 17-18, trad. Dumitru Cornilescu, edit. Societății Biblice interconfesionale din Ro., 2011.

Aristotel, *Politica*, trad. Raluca Grigoriu, editura Paideia, Buc., 2001

Murray, Alex, White Jessica, *The Agamben Dictionary*, Edinburgh University Press, Edinburgh, 2011.

Bacon, Francis, *Noul Organon*, trad. Bogdan Florea, edit. Antet Revolution, Buc., 2011.

Berdiaev, Nikolai, *Încercare de metafizică eschatologică – Act creator și obiectivare-*, trad. Stelian Lăcătuș, Edit. Paideia, Buc., 2016.

Colette Solere, *The function of affect in Lacan's work*, trad. Bruce Fink, edit. Routledge, London, 2015.

De la Durantaye, Leland, *Giorgio Agamben: a critical introduction*, Stanford University Press, California, 2009.

Freud, Sigmund, *Opere esențiale 1: Introducere în psihanaliză*, trad. Ondine Dascalita, Roxana Melnicu, Reiner Wilhelm, Edit. Trei, Buc., 2017.

Freud, Sigmund, *Opere esențiale 2: Interpretarea viselor*, trad. Roxana Melnicu, Edit. Trei, Buc., 2010.

Freud, Sigmund, *Opere esențiale 4: Cuvântul de spirit și raportul său cu inconștientul*, Daniela Ștefănescu și Vasile Dem. Zamfirescu, Edit. Trei, Buc., 2010.

Freud, Sigmund, *Opere esențiale 5: Studii despre sexualitate*, trad. Rodica Matei, Edit. Trei, Buc., 2017.

Freud, Sigmund, *Opere esențiale 6: Inhibiție, simptom și angoasă*, trad. Roxana Melnicu, Edit. Trei, Buc., 2010.

Freud, Sigmund, *Opere esențiale 8: Nevroza la copil*, trad. Rodica Matei și Ruxandra Hosu, Edit. Trei, Buc., 2010.

Freud, Sigmund, *Opere esențiale 11: Tehnica Psihanalizei*, trad. Roxana Melnicu,

Edit. Trei, Buc., 2010.

Ioan Alexandru Tofan, *Omul lăuntric: Andre Scrima și fizionomia experienței spirituale*, Humanitas, Buc., 2019.

Lacan, Jacques, *Book VII, The Ethics of Psychoanalysis 1959-1960*, trad. Dennis Porter, Edit. Norton & Company, Londra, 1997.

Lossky Vladimir, *Introducere în teologia ortodoxă*, trad. Lidia Rus și Remus Rus, Edit. Sophia, Buc., 2014.

Murray Alex. *Giorgio Agamben*, edit. Routledge, New York, 2010.

Mills, Catherine, *The Philosophy of Agamben*, Edit. Acumen, Londra, 2008.

Murray, Alex și Whyte, Jessica, *The Agamben Dictionary*, Edinburg University Press, Edinburg, 2011.

Noul Testament, trad. Dumitru Cornilescu, edit. Societății Biblice interconfesionale din Ro., 2011.

O gândire fără țărături: Ecumenism și globalizare. Colocviu dedicat lui A. Scrima (Colegiul Noua Europă), 24 ianuarie 2004, trad. Anca Manolescu, Miruna și Bogdan Tătaru Cazaban, Luminița Munteanu, Dan Săvinescu, Edit. Humanitas, Buc., 2005.

Șestov, Lev, *Revelațiile morții*, trad. Smaranda Cosmin, colecția Eseuri de ieri și de azi, editura Institutul European, 1993

Scholem, Gershom, *Cabala și simbolistica ei*, trad. Nora Iuga, Edit. Humanitas, Buc., 1996.

Willemse, Arthur, *The motif of the Messianic: law, life, and writing in Agamben's reading of Derrida*, Edit. Lexington Books, Londra, 2018.

Surse web

lacan.com, consultat în data de 05.05.2021

lacanonline.com, consultat în data de 10.03. 2022